

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүр эгелзэн

№ 66 (16226) ♦ 2000 чылдың июнь 17, суббота ♦ Ат салган шагы ♦ Садар өртөз 3 рубль. 19.40

ТР-нің Дээди Хуралында

ЧҮГЛЕ УЛУГ ХУРАЛ ШИИТПИРЛЭЭР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ээлчег чок чээрби бешки сессиясы июнь 14-те 9 шакта ажыттыгын соонда, кандыг айтырларны чугалажып көөрүн депутаттар сайгарган. Ээлчег чок сессияга республиканың чоңунуң Улуг Хуралының (сөздизинин) дугайында чугалажып, ону чылдырар бе, азы чылдырбас бе деп айтырлыгны шийтпирлээри чоңга колдуунда билдине берген турган. Сессияга кандыг айтырларны чугалажыры тодорайды кээрге, ол ында кирбээн болган. Чүгле эң сөөлүндө, тос дугаарында, ТР-нің Улуг Хуралының (сөздизинин) Даргазы Б.С. Шыраптың кыйгыры кирген.

Депутат В.С.Орус-оол сөс алгаш, Улуг Хурал дугайында айтырлыгны хун чурумунга кирип, бо хүнде ону шийтпирлээри эңне чугула болуп турарын айтыкташ, бир дугаарында чугалажыры саналдаан. ТР-нің Дээди Хуралының Даргазы Ш.В.Кара-оол ону деткир хонну чогуң илередип, Улуг Хуралдың хоойлу эзугаар күштүг болурун өске органнар көөр дээр болалды илереткен. Депутат М. К. Доржукай Улуг Хурал дугайында айтырлыгны ыяп-ла хун чурумунга кириерин, оон коорткан херээ чогуң, тодаргай шийтпирин үндүрерин чугалаан. Бо санал деткимчени алган, бир дугаарында чугалажыры доктааткан. Депутаттар ТР-нің чоңунуң Улуг Хуралының (сөздизинин) салым-чолун үзө шийтпирлээри амгы үедэ эңне чугула деп чүвени бедик меделерди биле билгеш, хун чурумунда Дээди Хуралдың Даргазын ыйдып тургаш, кирипти алганар. Ол ындай-да болуп журулг. РФ-тин Конституцияны биле ТР-нің Ундезин Хоойлузуңун аразында карышкартарын дүүштүр Тывада кара чангыс орган ол болгай. Бо чугула айтырлыгны шийтпирлеп турар амгы үедө оон ролу чоңуг улуг. ТР-нің Дээди судуңун даргазы Н.Ч.Кужүгет, Юстиция яамызынын сайыды С.С.Кужүгет, республиканың Төп сонгулда Комиссиязынын даргазы Н.А.Онсад Улуг Хуралдың кежигүннеринин сонгулданы хоойлу эзугаар күштүг бе, азы күш чок деп айтырлыгга хоойлу-дүрүмгө дүүштүр харыларын бергенер. ТР-нің Дээди Хуралының Администрацияны удуруткучу А.П.Дамба-Хурак Улуг Хуралдың сонгулданы хоойлу эзугаар күштүг деп хоумалды республиканың Дээди судунга кирирге, ону суд деткээнин Н.Ч.Кужүгет дыннакташ, ыччалза-даа сонгулданың түнелин кым-да күш чок болдурбаанын айткан. Улуг Хуралдың

сонгулдаары күштүг хевээр, анаа сонгуткан 186 кежигүн бүрүн эргелериң. Сонгулдаар кандыг-даа хажыдышкын чок Федералдыг Хоойлуга дүүштүр өрткөн, бо тала-зы-биле чангыс хоумалда-даа кирбээн. Шак мындыг түнелиң үстүндө удуруткучулар үндүргөш, Улуг Хуралдың ажил-чоруду-газынга ажык орукту бээр эргежок чугула болу бергенин айтканар. Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржак сөс бээрге, Россияның Президентизи В.Путинниң күрүне тургузуу хөгжүдүп быгылгаш, хоойлу-дүрүмү күштөлдирер, РФ-тин Чиңгине прокурору В.Устиновтуң субъектилеринин конституцияларын аразында карышкартарын эдип, дүүштүр айтышкынарнын күссүдир дээш кандыг хемчеглер республикада алдынып турарына доктаган. РФ-тин Конституцияны биле ТР-нің Конституциязын аразында дүүшпес чүүлдерин эдери кончук берге байдалда келген. Бо чугула херекти шийтпирлээр хүлээлгидиг Улуг Хуралдың чогумчалыг ажилдарына ийн-чангыс кирипти шаптыкташ, моондакташ туруп берген. Моон чылдагааны биле Тывада Конституция кризиси эгелзэн. Бо документ дээрге республиканың Кол хоойлузу, оон салым-чолун ол шийтпирлээр. Ычангаш байдал дык нарындаан, Россия биле Тываның конституцияларын аразында ам-даа 25 карышкар чүүл бар, оларны денештирер эдер журулг. РФ-тин Чиңгине прокурору бо айтырлыгны шийтпирлээрине чүгле бир ай хуусаа берген, ол июнь 25-те доостурун Президент чугалаан. Айткан үе түнүп туруп, бердинген даалга күсүттенистез. Бир эвес дүүшпес чүүлдерин денештирбес болза, судтуң шийтпирин эзугаар оларны күш чок болдуруп кааптар, мынчар кээрге республиканың

Конституциязынга багай салдырың чедирер. Чамдык чүүлдери чок чөмдүк Ундезин Хоойлу турбас-ла болгай. Ш.Д.Ооржак ийн конституциянын аразында карышкартарын эдер, демейлештирер дээш доктаамал, шудургу ажилдап келген. 1995 чылда Улуг Хуралдың кежигүннеринин сонгулдаарын Президент Чарлы-биле эрттиргеш, ону тургускан. Чүге дээрге Дээди Хурал хоойлу ажилдап кылбаан. Улуг Хуралдың бири чымыж ийн чылдың дугузуңда ТР-нің Ундезин Хоойлузуңга 63 эдилгени кирипти, улуг ажил-херекти бүдүргөн. Ол дээш Россияны Президентизинге, Күрүне Думазынга мактадып-даа турган. Улуг Хуралдың бири чымыж хуусаазы төнерге, ону тургузар, хоойлу-дүрүмү ажилдап кылар хемчегин Дээди Хурал албаан. Президент бо херекти кылар талазы-биле сагындырып, негелделерин кылган-даа болза, тооп көрбээнинден чылдар халас эрте берген. Улуг Хурал дугайында бир хоойлуңуң Дээди Хурал ажилдап кылгаш, ат салдырары-биле кирипти келген. Ында кежигүн-неринин саны 650 чедир көпүдеткеш, оларнын дык хөйү албан-дуужалы улуг даргалар болган. Бо саналга Президент чөп-шээрешпейн, хоойлуңуң эдте кылдыры-биле делдер эгиткен. Ол-ла хевээр хоойлу кылдырмайн узамдыгыл чоруй барган. Бо дээрге парламенттин бургузуу, четпес ажылы, Улуг Хуралдың чугула ажил-чорудулазын эгелээрине шаптыктап турары-дур деп, Ш.Д.Ооржак чугаазынга демделгезэн.

Ийн конституциянын аразында карышкартарын дүүштүр эдери шийтпирлээр Тывада кара чангыс орган — Улуг Хуралдың сонгулдаарын дүрген эрттирер чугула болуп келгенин Президент билген. Чүге дээрге конституциянын, хоойлуларын, уставтарын дүүшпес чүүлдерин Россияны-биле демейлештирерин амыдырал, чаа эрге-чагырга негеп келген. Моңу барымдаалааш, Ш.Д.Ооржак Улуг Хуралдың кежигүннеринин сонгулдаарын эрттирер Дүрүмү ажилдап кылгаш, болуңуң Чарлы-биле сонгулдаарын эрттиргеш. Херектин кайы хире чугулазын, ханы уткалын ийн-чангыс кижилер, оппозиция парламента чедир билбээнинден “Ш.Д.Ооржак Президентиге үш дугаар сонгутунар шийтпирледи алар дээш Улуг Хуралды чылдырарын кызыдып турар” деп санап, бижип келгенер. Ол дээрге ийгилелдин херээ дээш сагыш салбас кыдыра болалдыг кижилерин хоозун, агаардан бодап алган сестери ышкашыл. Ам чүг болган-дыр ычаш, биске Улуг Хурал агаар дег эргежок чугула болу берген, конституцияларын аразында карышкартарын чүгле ол дүүштүр кылар. Шериг-оол Дизижикович айтырлыгын алыс дөзүң, кедизинде барып чүү болуруң баш буруңгаар билгеш, Улуг Хуралдың сонгулдаарын дүргедир чөптүг шийтпирин хулээп алган-дыр. Улуг Хуралды чылдырбас дээш ийн-чангыс кижилер (оларнын аразында Дээди Хуралдың депутаттары база бар) ам-даа болду-нар-ла шаптыктары жуураштырбаашан. Улуг Хуралдың республиканың ажилдарыга чугула ужурашканын кончук эки билер улус, оон ажил-чорудулазын дүрген эгелээр чөптүг негелдени кылган турар.

Сессияга Ш.Д.Ооржак чүве чугалап тургаш, Улуг Хуралдың кежигүн-неринин сонгулдаарынын, оон түнелдерин кым-да күш чок кылып, солуваан, ычангаш оон ажилдап бүрүн эргелери барын айткан. Маңаа үндүзүлгөш, Тываның Конституциязынга эдилгелерин Улуг Хурал кирер механизмин Дээди Хуралдың ээлчег чок сессиязы ажилдап кылдырың, чөпшээржилге комиссиязын ол саналдаан. ТР-нің Дээди Хуралынын комитет даргалары Э.М.Манчин, В.Б.Кара-Сал, Г.Ч.Ширшин, депутаттар В.С.Орус-оол, С.С.Санаа, Х.Д.Монгуш болгаш өскелер-даа чугаалашкан айтырлыгга хамаарыштыр боттарынын бодалдарын илередип, саналдарын киргенер. Улуг Хуралдың кежигүн-неринин сонгулдаарын түнелдерин кым-даа солуваан. Күш чок болдурбааның оон ажилдап, Тываның Конституциязынга эдилгелерин кирип хулээлгезин дүрген күссүдип эгелээр оларнын хөй нуруузу чугалаан. Улуг Хурал дугайында болган шыгыс чугааны түнелдерин ТР-нің Дээди Хуралынын Даргазы Ш.В.Кара-оол үндүргөн. Улуг Хуралга хамаарыштыр болуңуң туржуң ол илереткен. Анаа удурулманың, ону долу күш-биле ажилдаарын чедип алыр дээш ажилдап турарын, хоумал кирген хамааты А.П.Дамба-Хуракка кандыг-даа деткимче көргүспезинин дыннактаган. Президент Ш.Д.Ооржак эзулгү ажиттып, ак-кара чокка чугаа болганын түнелдинде демделгезэн. Ажык-чарлыг, хамаарышпас, хостуг чорукту соора ажылдаш, оппозиция солунары Тываның бүгү чоңунуң сонгуп алганы Президентинин үндезин чок черге бактаар, шүгүм-чүлээр чорук көүдүзүн, Ш.Д.Ооржак ол кыдык эвес байдалды эдериң негезэн. Улуг Хуралдың ажилдарыга чөпшээржилде бээр дугайында доктаалды депутаттарнын хөй нуруузуңун бадылаашканын-биле ээлчег чок сессия хүлээп алган. Ычангаш конституция орган ажилдап эгелээр. Оон аңгыда чөпшээржилге комиссиязын сессия тургускан. Таан-оол ХЕРТЕК.

Эргим өнүктөр! Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чаза республиканың хөй-нитизинге профессионал байырлы — Медицина ажилдакчыларын хуну-биле байыр чедирип тур. “Эмчи” деп эргим сөстен артык чаагай сөс бистин чоңуушта чок деп чугаалаар болза, ол хөрединшики болбас ийик. Бо сөсче кижү бурзуу онзагай болалды кирип турар, азы ол сөс кижде эңне унелиг чүүлүг — кадикшылга хамааржыр. Республиканың кадик камгалалынын хөгжүлүзүңгө, чурттакчы чоңунуң кадикшылын камгалаарыга салымшыкыны болгаш бедик мергежили дээш 207 медицина ажилдакчысы Россияның база Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, Кадик камгалалынын алдарлыг ажилдакчызы хундулуг аттарга төлетип болганнар дээрзин сеткип ханышкыны-биле демделеп турар бис. Сиаларның пациентилеринеринн

бүзүрелиң чедип алган эмчидер, медицина сестралары, эмнеге албан черлеринин ажилдакчылары кижилерин кадикшылын катап тургузарыңа дүрген дуза чедирер изиг күөл-биле харылавышаан, Россияның эмчилеринин бедик болгаш кижиге ынак адын шыңзыдар дээш оралдажып турарыңарны билип турар бис. Оон артык буяныңг херек турбас-даа, ону тывары-даа болдунам. Медицианың хундулуг ажилдакчылары! Кижилеринин кадикшылы дээш Сиаларның кызымаккай күш-ажылыңарга канчаар-даа аажок улуг өөрүп четтиришкениң илеретпешаан, Сиаларге кадикшылы, өг-булээрине аас-кежишти, чаагай кежи-чолду, ажылыңарга чедишкениң, бүгү-ле эгелээшкениңерге эки чүүлдерин күздөдүс. Тыва Республиканың Президентизи — Чоок Баштыңы Ш. Ооржак.

Хундулуг коллегиялар! Медицина ажилдакчыларын хуну дээрге чоңунуң кадикшылын камгалаары-биле ажил, амыдыралыңа эңне эки үлени бүдүрүп, кижиге ынак, тайбын мергежилдин баралдажып чоруур чаагай сеткилдиг кижилерин байырлады. Эмчилеринин, эмнеге сестраларынын, санитарларын болгаш бүгү-ле эриг баарлыг, ак халаттыг кижилеринстин дүн-хүн чок карак кызыл күш-ажылыңар чөптүг чөптүг болурун үнелеп четпес эки чүүл болур. Нити чуртта кадик камгалал чери эңне-не нарын-берге байдалда туруп турар. Бо-ла бүгү тургус-инниге бердинери. Эмчилеринин профессионал байырлап хунуң таварыштыр Сиаларның карак кызыл күш-ажылыңар дээш чуректин ханызыңдан изиг байырың чедирдим. Тыва Республиканың Кадик камгалал яамызының коллегиязынын мурунунда Сиалар бүгүдөгө тайбының, ак көк дээрлиг алын хунуң болгаш бүгү-ле чүүлдерге чедишкениң күздөдүс. Эмчи кижинин күжү оон эриг баарлыгыңа дээрзин кажанда-даа утпайн, сактып чорунар! Хундукел-биле, Тыва Республиканың кадик камгалал эм-тан болгаш техниктиг хандырылга сайыды Б. К. КУДРЕК.

ТООРГУ ХИНИНИҢ ТЫВЫЖЫН СОКСАДЫР

ТР-нің Чоок бажының хуралдар залына Президент Ш.Д.Ооржактың даргалашкыны-биле Чоок хуралы июнь 14-те болган. Хуралдың эгезинде Шериг-оол Дизижикович ТР-нің Дээди Хуралынын ээлчег чок сессиязынын дугайында чамдык дындагыларын кылган. Оон даразында мындыг: “ХХI чүс чылче-экономиканын өзүлдөз болгаш чоңунуң бижыккан эрге-чагыргазы-биле кирер” деп, ТР-нің Президентизи Ш.Д.Ооржактың чоңга болгаш Дээди Хуралга Айткан боттаңдыр хемчеглерин бадылаарынын, 2000—2001 чылдарда ТР-ге эмгик сүдү-биле чөмгерилгени деткиринин дугайында Президентинин программазынын, ТР-нің бюджетинде “Тывасвязьинформ” албан черинге акша-хоренги аңгылап бээринин дугайында инвестиция комиссиязынын

Селектор хурал ЧЫРЫК ЧОК АРТЫП БОЛУР

Республиканың телефон болгаш электри хандырылгазына үзүктелешкин бооп болуру онза байдал тургустунуп келген. Эңгү-металлдар оорлап ажык-кочоос сүрген кижилер подстанция херекселдерин, электри шүгүмүнүң проводтарын үзө кескеш ооруктар көүдөп турар. Тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр июнь 14-те Чоок бажының хуралдар залына селектор хурал болуп эрткен. Хуралды ТР-нің Чоок Баштыңынын орадакчызы В. П. Николаева удурутпирткен. Селектор хуралга ТР-нің энергетика болгаш транспорт сайыды Н. О. Донды, “Тывакоммуэнергосет” септеле-ажылгыл бүдүрүлгезинин директору В. П. Мельничко, “Тывасвязьинформ” начальниги Д. К. Донгак, ТР-нің ИХЯ-нын сайыды С. С. Б. Монгуш, хамааты камгалал болгаш онза байдалдар комитетинин төлээлери В. Д. Сири, И. И. Першин болгаш журналистер киришкен. Республиканың кожуунарында болгаш хоорайларында телефон болгаш электри-биле хандырылга организацияларынин кабели дерин оорлаар чоруктар көүдөп турар дүвүренчиг. Сөөлгү үениң дамызы-биле алырга, 10 км бедик линиязы 3,041 муң км. шөйлөп проводтарын болгаш, 249 трансформатор станцияларын үнтөп аппараттар. Оон түнелдинде “Тываэнерго” 163 млн. рубль түнүгүг ашкага когаран. “Кызыл 220/110/35” подстанцияны өжүрер черин база тура тыртп аптарган болган. Кара-Хаак суурун чанында электри шүгүмүнүң 384 км хире черде проводтарын, Ийинкада 37 км. Хойжуларын Ажык,

кижилерден 4 тонна өнүгү металлды хавырган. Анаа хамаарыштыр 40 кижиге кеземче херзэн оттурган. Селектор хуралдын төңүзүндө өнүгү металлдар оорлаар чорукка удурут хемчеглерин алырын шийтпирлээ. “Тываэнерго”, “Тывасвязьинформ” болгаш Көдээ ажил-агыя яамызында электри хандырылга четкилерин, телефон удазынын, подстанция херекселдерин оорлаар чоруктарга удурут ажилды быжыктарын дааскан, ИХЯ-нын сайыды С. С. Б. Монгушка күрүне өңчү хөрегизин төтчөгөл оорлаар чоруктарга удурут истелге ажилдарын күштөлдирерин дилзэн. Республиканың девискээринде подстанция херекселдерин болгаш кабель оорлаан чамдык кижилерге хамаарыштыр кеземче херзэн оттуурары санал бергениң негезэн. Эңгү металлдарын республикадан дашкаар үндүр сөөртүргө хамаарыштыр хайгааралды күштөлдирер талазы-биле эрге-хоойлу хемчеглерин ажилдап кылгаш, ТР-нің Чазаан-че кирирерин республика прокуратуразыга сүмелдэн. Игорь ДАМДАК.

Аас-кежишти күздөдүс

Тыва кижү бурун шагдан бүдүжүндө иядынчал, кайы хамаанчок черге сагыш-сеткилин безин чөөк кижилеринге илердиринден эгенир. Аарый-арый бергеш-даа ону тооксавайн, “уё” дээрин безин коргуп, чоок кижилеринге багай артык сеткил төртүтүмезин дээш чажырткын чораш, аарыгын хоочурадып алырвыс чажыт эвес-ле болгай. А бистин ол үрүдө “шыгжап” хоочураан аарывысты тып, тын эмнээр-биле ак халаттыг эмчилеривис улуг күштү, эртем-билигин үндүрүп турарын республиканың 2 дугаар терапия эмнегезинге чыдып эмнедип тургаш билдывис. Бо эмнегедө республиканың кайы кожуунарында аарыг кижилерин чөк дээр. Чүгле бистин 10 дугаар палатага безин Сүт-Хөлден, Эрзинден, Тандына, Кызылдан аарыг кижилер чыттывыс. Бисти эмчилеривис Ооржак чаш уруглар дег чазык-чаагай хулумзүрү-биле хүлээп ап, бүгү-ле анализиривисти кылып берип, эмнеп турду. “Оон чангыс хулумзүрүндө-не аарым эттинге берген ышкаш болур” деп, эмчилер дугайында чыгыг сөстөрүн аарыг кижилерден бо-ла дыннап болур. —Кайы эмчиге эмнедип тур сен? —Любовь Кара-Шарыева-нада. —Кончуг-ла эки эмчиде барган-дыр силер, эзулгү кадик чанар силер — дээң чугааларын орус-даа, тыва-даа аарыг кижилер аразыңа дыннап болур. Дээди эртемниг эмчилерин “он холу” болур эмчи сестралары дунма-

ПРЕЗИДЕНТ АЛДЫН МЕДАЛЬДЫ ТЫВЫСКАН

Чоок бажының хуралдар залына республиканың школаларын териниң эки демдек-биле дооскан 20 доозукчуга алдын медальды тывыскаң. Баштайгы сөстү Ортумук болгаш профессионал өөрелдиге яамызының бири орадакчызы А. С. Ооржак алган. Ол алдын медальга төлетип болган доозукчуларга аас-кежишти, чедишкениң күзүзү, нити өөрелдиге черлеринин доозукчуларын алдын медаль-биле шаңнаар дугайында 2000 чылдың июнь 13-те № 132 /дугаарлыг дукаалын номчоон. 2000 чылдын алдын медальды эдилекчилери бо: Тая Алдын-оол — ТР-нің Күрүне лицейи, Евгений Шабалинский — ТР-нің Күрүне лицейи, Елена Подкопаева — Шагаан-Артынын № 1 школызы, Ольга Горбанюк — Бай-Хаактын ортумак школызы, Алла Монгуш — Кызылдың № 1 школызы, Чейнеш Сенчин — Кызылдың № 1 школызы, Долаана Ховалыг — Кызылдың № 1 школызы, Тая Петренко — Кызылдың № 3 школызы, Буяна Дандая — Кызылдың № 3 школызы, Айлана Ширипей — Кызылдың № 3 школызы, Антон Потылицын — Кызылдың № 3 школызы, Орлан Белек-оол — Кызылдың № 5 школызы, Дозураш

Борис ОНДАР.

Босой ДОРДУМ.

С. А. САРЫГ-ООЛ АТТЫГ ПРЕЗИДЕНТ ШАҢНАЛЫ БОЛГАШ ПРЕЗИДЕНТ СТИПЕНДИАЗЫ

Тыва Республиканың Президентизиниң 2000 чылдың июнь 8-те № 676 Чарлы-биле БАДЫЛААН

Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С. А. Сарыг-оол аттыг чылдың тыпсыр Президент шаңналының база литератураның болгаш уран чүүлдүң ажилдакчыларына-хоочуннарына Президент стипендиязының дугайында ДҮРҮМ

1.1. Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаңналы Тыва Республиканың литературазының болгаш уран чүүлүнүн ажилдакчыларына боттуг чүүлдү болгаш чонун амыдыралының төгүзүн, а ол ышкаш национал культураның мөзү-шыннар база угаан-бодал байлаан көүдөдү, бедик уран-чечен деннелин көргүзүп, акжунма болгаш кижини ынак чоруктуң езуун бадыткап турар амгы тыва литератураның база уран чүүлдүн шыгарыгай чогаалдарын тургусканы дээш чылдың-на тыпсыр.

1.2. Президент шаңналы тыпсырына чогаалдарын идиң үндүрерин амырлар, ведомстволар, кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорай чагыргалары, чогадыкчы эвилелдер, коллективтер, а ол ышкаш албан черлери болгаш организациялар боттандырар.

1.3. Президент шаңналы чылдың-на ноябрь 17-де чогаалчы С.А. Сарыг-оол дуну төртүнгүн хундунде 15000 рубль хемээлге тыпсыр.

1.4. Тыва Республиканың чанында Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаңналының база литератураның болгаш уран чүүлдүн ажилдакчыларына-хоочуннарына стипендиязы тыпсыр талазы-биле ажилдары болгаш кандидатураларын

Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С. А. Сарыг-оол аттыг чылдың тыпсыр Президент шаңналының база литератураның болгаш уран чүүлдүң ажилдакчыларына-хоочуннарына Президент стипендиязының дугайында Дүрүмү база Тыва Республиканың Президентизиниң чанында ажилдары болгаш шаңналга кандидатураларын көөр күрүнө комиссиязының составын бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫ

1. Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А. Сарыг-оол аттыг чылдың тыпсыр Президент шаңналының база литератураның болгаш уран чүүлдүн ажилдакчыларына-хоочуннарына Президент стипендиязының дугайында Дүрүмү бадылаар (кожуп каан).

2. Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Литература болгаш

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК. Кызыл хоорай, 2000 чылдың июнь 8, № 676.

дарины бижидип каан аудио болгаш видеокассеталар, фотографиялар, чарлалдар болгаш өске-даа каасталгалыг материалдар.

(чогаалдарның оригиналдарындан өскезин) комиссияже кирген материалдары деңгээлде.

1.6. Шаңналче идиң үндүрүп турар тала шаңнал-

ган (күүсеттинген, көргүстүнген, кылдынган) деп негелде езуугар комиссия документтерин октябрь 1-ге чедир хүлээп алар.

1.8. Президент шаңналына кирири-биле хол-башкан бүгү-ле материалдары бо өдрөскө чорудор: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, Чазак бажыны.

1.9. Президент шаңналы Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлы-биле комиссияны кирип келгенин езуугар тыпсыр.

2.1. Литератураның болгаш уран чүүлдүн ажилдакчыларына-хоочуннарына С.А. Сарыг-оол аттыг Президент стипендиязы Тыва Республиканың литературазының болгаш уран чүүлдүн ажилдакчыларына - хоочуннарына тыва литератураның база уран чүүлдүн хөгжүлдээнге улуг салышкыны дээш чылдың тыпсыр.

2.2. Президент стипендиязы тыпсырына кандидаттарын идиң үндүрерин амырлар, ведомстволар, кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргалары, чогадыкчы эвилелдер, коллективтер, а ол ышкаш албан черлери база организациялар боттандырар.

2.3. Стипендияны 800 рубль хемээлге ай санында тыпсыр.

2.4. Тыва Республи-

Тыва Республиканың Президентизиниң 2000 чылдың июнь 8-те № 676 Чарлы-биле БАДЫЛААН

Тыва Республиканың Президентизиниң чанында Литература болгаш уран чүүл талазы-биле С.А. Сарыг-оол аттыг Президент шаңналының база литератураның болгаш уран чүүлдүн ажилдакчыларына-хоочуннарына Президент стипендиязы тыпсыр талазы-биле ажилдары болгаш кандидатураларын көөр күрүнө комиссиязының

- СОСТАВЫ**
- Э.Х. Ооржак – Чазак Аппаратының удуртукчузу, Тыва Республиканың сайыды, даргазы
- Ч.Ч.Д. Ондор – Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызының сайыды, даргазының оралакчызы
- М.В. Бавуу-Сюрюн – Тываның күрүнө университетиниң филология факультетиниң кафедра эргелекчизи
- О.М. Дамчай – Педагогика өөрелдигезин сайырадыр институттун директору
- А.А. Даржай – Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы
- С.С. Комбу – Тываның күрүнө университетиниң башкызы
- Ш.Д. Куулар – Тываның ном үндүрер чериниң директору
- А.К. Ооржак – В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрының кол режиссеру
- Г.И. Прицева – Тываның күрүнө университетиниң литература факультетиниң улуг башкызы
- С.О. Салчак – К. Чуковский аттыг уруглар библиотеканың директору
- З.Б. Самдон – Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем ажилдакчызы
- А.С. Санчат – Тыва Республиканың Чазак Аппаратының социал-хөгжүдө департаментиниң начальниги
- А.С. Серен – Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүнө комитетиниң даргазы
- Д.Х. Тойбухаа – Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу, даш чонокчузу
- М.А. Ходоханэ – критик, уран чүүл эртемдени
- Л.М. Чодамба – А.С. Пушкин аттыг национал библиотеканың национал чурт-шинчилел кидизиниң эргелекчизи
- В.Б. Яндый-оол – Тыва Республиканың Президент Администрациязының удуртукчузу.

БАШКЫЛААРНЫҢ БАШКЫЗЫ

Сүт-Хөл кожуунуң Устүү-Ишкинге хөй ажы-төлдүг Ондар Кас-Хоонуң өг-бүлөзине бичи хеймер кыс төртүтүнген. Оң адын Шура деп адаан. Шура бичи турда-ла, авазы “кызыл-дустай” берген.

Кас-Хоо ирей хеймер аектен тургустунган кызын өскүзүндөй түрөтпейн, өйлеп өстүрүп алган. Бичи Шураны ам бо хүннере Россияның болгаш Тываның алдарлыг башкызы, РСФСР-нин улус чырыдышкынын тергини, күш-ажылдын хоочуну, доцент Александра Касхоевна Ойдан-оол дээр. “Эки кылган ажил — элеч битес алдар” — дийр чытпас. Устүнде санап көргүскенивис хүндүлүг алдар аттарын 40 ажыг чылдар иштинде амдыралдын энне чалны анык үезинден эгелээш, бо хүннере чедир бодунуң күжүн, билин школарга тыва дылды б а ш к ы л а р ы н ы методиказынче, ону сайырадырынче улуг кичээлгеини салып, анаа тураскааткан боорга, Александра Касхоевнаның кылып келген ажил-инин Чазак иччаар үнелээни ол бооп турар.

Чадааның бир дугаар ортумак школазын 1958 чылда дооскаш, Кызылдың башкы институтунче улаштыр өөренип кирип алган. Александра Касхоевна институтту эки өөрелдиге доозуптарга, ону тыва дыл кафедрасына башкылары-биле арттырып каан. Кадрларга 3 чыл ажыг ажилдап чорда, Башкылар билин бедидер институт тыва дыл кабинетиниң эргелекчизинге ажилдаарынче чалаан. Удаваанда институттун оралакчы директоруна, оң директоруна элээн үе иштинде ажилдаан.

Амгы үеде Александра Касхоевна — институттун тыва дыл болгаш литература кафедрасының эргелекчизи, башкыларның башкызы.

Республикада тыва дыл башкылаашкыны өөрелдиге-методиктиг комплексе-биле чедир хандыртырга деп дидими-биле чугаалап болур. Анаа Александра Касхоевнаның кирген үлүг-хуузу улуг. Амгы үеде оон парлаттыган өөрелдиге-методиктиг ажилдарының саны 30 ажыг. “Чугаа кезектерин өөрелдирини методиказы” деп ийи ке-

диг, хүндүлээчел болгаш кандыг-даа назылдыг башкыларга методиктиг дузаны бо-ла чедир берген турар чаныг башкы.

Ажыл бодовас ол уйгудыжн дээдас дээрзин бодум хуумда көрүп чор мен. Сөөлгү хүннере школага тыва дылдың эге болгаш үстүкү класстарына күрүнө стандарттыга дүүштүр негелдери ажилдап тургускаш, — ону ТКУ-нун тыва дыл болгаш литература кафедрасының шенелде комиссиязы сайгарткаш, Александра Ойдан-оол бедик үнелелди алган. Ам ук негелделерге дүүштүр тыва дылдың чаа программанын кыска хуусаада тургузар сорулгалыг. Ынчалза-даа башкыны ажилдаарына бир-ле чүве шалтыктап турар дээрзин манаа айтыр артык эвес боор деп бодай-дыр мен.

Хоочун башкыны чурттап оран-савазында эки байдал тургустунмаан: Эрги “хрушевкада” ийи өг-бүле (уруу, күдээзи, уруунуң уруглары, боду — шупту чеди кижичи) чурттап турар. Уруунуң уруглары анаа ажилдаар. Уе, арга бербестер, ынчангаш бажыңыга ажилдаар арга чок. Уруглары шалтыктаар боорга, номнар бижип ажилдаарда, хостуг бажыңнар азы албан черлери, залдар дээр. Хоочун доцент башкыны оран-савазының байдалын экижидер талазы-биле улуг күженишкини, сагыш салышкыны институттун ректордаш, Чазак чери алыр дээрзинге бүзүрүп артывыс.

Ханы уткалыг, бедик денелдиг өөрелдиге-методиктиг ажилдары мергежидиг башкыдан манап артышпаан, чокта чаа мыт-шимээн чок эрте берген юбилейин таварыштыр озалдаан-даа болза, бодумун болгаш республиканын тыва дыл башкыларының мурнундан солун дамчыштыр байыр чедирбашаан, өлчей-кежикти, өөрүшкү-маннайнды, ажилынта улуг-улуг чедиишкин-нерни, кадыкшылды күзеп каайн.

Кима МАРТ-ООЛ. ТКУ-нун доцентизи, Улустуң башкызы.

ДААРТА — МЕДИЦИНА АЖЫЛДАКЧЫЗЫНЫҢ ХҮНУ ХАЙНАК УРУГ ЧАРАШ, А КАДЫ...

XX чүс чылдың улуг чедиишкинеринин бирээзи — кижилерни ханының тургузуунун “айы-биле” ылгааны (группа крови). Хөй саныг шинчилелдерин түннелинде, ангы-ангы расаның кижилери ханының тургузуунун айы-биле демейлешкек болуп турар. Ийи дугаар бөлүктүүне хамааржыр ханың кижилер европей-жилер, үш дугаары — чөөн чүк кижилери, бир дугаар бөлүктүү — африканчылар. Россияны алыр болза эң-не негелдерге ханың улус ийги бөлүктүү, оон бирги, үш биле дөрткү бөлүктүү эвээш санныг.

Анги-ангы расалар ханы холужарга эки деп санап турган болза, ам ындыг эвес. Хайнак уруглар чараш, кады эки болуп дээр үеин дургузунда ындыг түннел туруп келген болза, ам эртемденнер нациялар болгаш расаларның холушканындан төртүтүнген чаштарын салгал дамчаан аарыглары хөй болуп турарын ылгарткен. Оон ангыда боттарының үежилеринге деннээрге, угаан-сайырал талазы-биле арай сула боор. Ону чүнүң-биле тайылбырлап болурулу.

Холушка өг-бүлелерге төртүтүнген чаш уругун организминде ханың турум ажил-чорудулазы үрелген боор, а чаа комплекстин биологтуг күжү ам-даа кошкак хевээр. Чүс-чүс чылдарда салгал дамчып келген хан-биле ол чаа ханы канчап деннээрил? Расаларның ылгалы улгаткан тутум, ийи кижини чурттап турар девискээрлери мранан турган, өг-бүле тутканнарга нарыдаашкынар улам хөй болуру чылгаш чок деп санап турар.

Эртемденнер чоокта чаа ханының тургузуунун айы-биле ангы-ангы бөр-

лүктерге хамааржыр кижилерин аарып аарыглары база бөлүк айы-биле бот-боттарындан ылгалды дээрзин тодараткан. Генетиктерин ук шинчилелдерин практик эмчилер шынзыткан. Бөлүктөр айы-биле мындыг аарыглар хөй таваржып турар:

1-ги бөлүк: ижин оюлганы, улуг-хырын оюлганы, ижин-шөйүндү аарыглары, гастрит, ижин аарыглары.

2-ги бөлүк: чүс аарыглары, чигир аарыны, чүрек аарыны, тынш органнарының аарыглары, аллергия, лейкоз, холестит.

3-кү бөлүк: дегдиришкинер, кезишкин соода иринеэшкинер, радикулит, остеохондроз, шыңганнар аарыглары.

4-кү бөлүк: грипп, язы-бүрү инфекциялар, ангина, гайморит, чүрек аарылары.

Ол аарыгларын ыяп-ла бар болуру албан эвес, ын-

ЭКИ ТАЛАЛААРЫН КҮЗЭЭЛИҢЕР

Тожу кожуунда күрүнениң санитар-эпидемиологтуг станцияның төвү бо чылын үжен чыл оюн демделээр. Ук станцияны эмчилери, фельдшерлери болгаш техниктиг ажилдакчылары кожуунда чурттап, ажилдап чоруур бүгү-ле чонун кадыкшынын хайгаарап, аары-аржыкты болдурбасын баш бурунгаар тодаратып, ак сеткилдиг ажилдап чоруурлар. Ынчангаш Тожу кожуунун күрүнениң санитар-эпидемиологтуг станцияның кол эмчизи Тамара Монгушова Кунга-Хем суурга СЭС-тиң үжен чыл юбилейинге тураскааткан конференцияны организастап эрттирген. Конференцияны санитар-эпидемиологтуг станцияны кол эмчизи Т.Кунгаа айткаш, ук станцияны төөгүзүн чылганнарга соонургадып таныштырган. Бо эмнелге черинде алды килдис ажилдап турар. КОЛ КИЛДИС — эпидемиологияны долузугу харыылаар. Бо килдис эмчи специалистиниң, ынчалза-даа ол ажилда Светлана Ачты

э-харысалгалыг ажилдап турар. САНИТАР КИЛДИЗИ — баш бурунгаар санитарлыг хайгааралды, суг, аш-чөмчүн хыналдазын чорудуп хандырар. БАКТЕРИОЛОГТУГ ЛАБОРАТОРИЯ — сугнун, хөзүрүнүң, бажыңның болгаш албан черлериниң агарыны, аптеканың аяк-савазын, кезер эмчинин херекселдин, материалдарын, столованың, уруглар албан черлериниң аш-чөмчүн, аяк-савазын шинчилеп хынаар. ЭПИДЕМИОЛОГТУГ МИКРОБИОЛОГИЯ КИЛДИЗИ — ижин-шөйүндү чыл болгаш халдавырлыг аарыгларның өскүдүкчүзүн тодаратып, серологтуг шинчилегин чорудар. Дезинфекцияны хыналдазын хынаар болгаш өске-даа хевирлерин кылып чорудар. ДЕЗИНФЕКЦИЯ КИЛДИЗИ — халдавырлыг аарыгларның өскүзүп үнген черлерин узуткап, дезинфекцияны кылып, ол ышкаш уруглар албан черлеринге, организацияларга баш удуу аарыгга удуу хемчеглерин кылып чорудар.

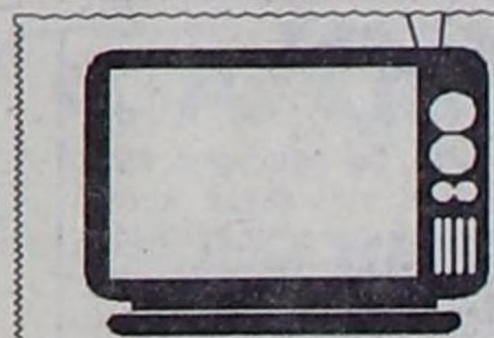
АЖЫЛ-АГЫЙ КИЛДИЗИ — албан черлериниң одалгазын, септелгезин, электри болгаш одалга шуудулгазын хоолайларының техниктиг байдалын таарымчалыг байдалга, ол ышкаш эмчилериниң машина-техниказының техниктиг байдалын чогуур деңгээлге тулуп турар. Ынчангаш санитар-эпидемиологтуг станцияның кол кезээ үстүнде айтканым килдистерде туттунуп турар болгаш кол өзектери бооп келген.

Кожуунга 1969 чылга чедир тускайланган санитар-эпидемиологтуг станция турбаан, а чүгүле жууун эмнелгезинге санитар-эпидемиологтуг килдиз турган. 1970 чылдан эгелеп кожуунун күүдөкчи комитетиниң шипитерин езуугар санитар-эпидемиологтуг станцияны төп кожуун эмнелгезинден ангылаан тускай бажын-балгаты берген.

Тожунун күрүнениң санитар-эпидемиологтуг станциязын Тамара Монгушова үжен чыл иштинде удурут-башкарып келген, ынчангаш ол үеде кылды чоруткан ажил-

Михил ОНДАР. Тожу кожуун.

ПОНЕДЕЛЬНИК — ИЮНЬ 19

ОРТ ПРОФИЛАКТИКА ДО 15.00. 15.00 НОВОСТИ. 15.20 "Невероятные приключения Джинни Квеста", м/с.

ВТОРНИК — ИЮНЬ 20

ОРТ ДОБРОЕ УТРО. 09.00 НОВОСТИ. 09.20 "Вавилонская башня", т/с.

СРЕДА — ИЮНЬ 21

ОРТ ДОБРОЕ УТРО. 09.00 НОВОСТИ. 09.20 "Вавилонская башня", т/с.

ЧЕТВЕРГ — ИЮНЬ 22

ОРТ ДОБРОЕ УТРО. 09.00 НОВОСТИ. 09.20 "Вавилонская башня", т/с.

ПЯТНИЦА — ИЮНЬ 23

ОРТ ДОБРОЕ УТРО. 09.00 НОВОСТИ. 09.20 "Вавилонская башня", т/с.

СУББОТА — ИЮНЬ 24

ОРТ НОВОСТИ. 08.15 Слово пастыря. Митрополит Кирилл.

ВОСКРЕСЕНЬЕ — ИЮНЬ 25

ОРТ НОВОСТИ. 08.10 Армейский магазин. 08.50 Дисней клуб: "Аладдин".

18.20 "Банка комиксов". 18.45 "Ералаш", к/ж. 18.55 Погода. 19.00 "Не пойман — не вор", комедия.

06.00, 07.00, 08.00, 09.00 ВЕСТИ. 06.20 — 08.45 Доброе утро, Россия!

17.00 "Вавилонская башня", т/с. 18.00 НОВОСТИ. 18.20 Маски-шоу. 18.45 Здесь и сейчас.

18.20 Смехопанорама. 18.50 Здесь и сейчас. 19.00 Погода. 19.05 "Северная звезда", приключенческий фильм.

17.00 "Вавилонская башня", т/с. 18.00 НОВОСТИ. 18.15 Здесь и сейчас. 18.30 "Аты-баты, шли солдаты", героическая драма.

18.20 Джентльмен-шоу. 18.45 Здесь и сейчас. 18.55 Человек и закон. 19.35 Погода.

11.30 Утренняя почта. 12.00 "Отряд", героическая повесть. 14.00 В мире животных.

15.10 "Горюк", т/с. 16.05 Возможно все! 16.25 Дисней-клуб: "101 далматинец".

ИЮНЬ 19-тан 25-КЕ ЧЕДИР

винского ТВ. "Аңчыларнын чагай чаңчылдары". 1993 г. 18.25 Форум журналистов Алтае-Саянского региона.

15.40 Два роля. 16.35 Мой XX век. Георгий Гадаинян. 17.00 ВЕСТИ. "ТЫВА"

Кенин-Лопсан, Хеймо Лопалайнинен. 1992 г. 18.25 Куш-ажылы чай. Межегей. 18.45 НОВОСТИ.

16.40 Мой XX век. А. Збруев. 17.00 ВЕСТИ. 17.35 "Тайны тысячелетия", д/с.

17.50 Плот-минус. 18.10 Спектакль Р. Амакер. 18.30 МЕДЭЭЛЕР. 18.40 Тыва бижиктин 70 чылынга.

13.00 ВЕСТИ. 13.20 Федерация. 14.10 "Коварный обольститель", мелодрама.

13.00 ВЕСТИ. 13.10 Парламентский час. 13.15 Новая "Старая квартира".

20.35 "Трое", т/с. 21.35 Совершенно секретно. Информация к размышлению.

14.00 СЕГОДНЯ. 10.25 "Любовь и тайны Сансет Бэй", т/с.

13.20 Большие родители. 13.50 "Однажды утром", м/ф. 14.00 СЕГОДНЯ.

10.00 Настроение. 12.00 СОБИТИЯ. 12.15 Настроение. 12.55 Смотрите на канале.

15.45 "Вернулся служивый домой", м/ф. 16.00 СЕГОДНЯ. 16.25 "Старый телевизор".

17.45 Дог-шоу "Я и моя собака". 18.55 "Она написала убийство", т/с.

12.00 Детский телеканал. 13.20 Путешествия натуралиста. 13.50 Полундра.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИАЗЫ: Чимисмаа Монгуш, Алдын-кыс Монгуш, Урана Баыр-оол, Сергей Хертек.

КИЛДИСТЕР: Нинтйел-политиктиг килдист-3-39-15. Медээлер албаны-3-34-98.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 КБ "Тувакредит", ИНН-1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.